

A menekültek betelepülésével a Vajdaság már nem ugyanaz

Menekülthullámok számokban

A hajdani titói Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk során, 1991 májusa és 1995 szeptembere között, több mint 2 millió lakos vált földönfutóvá és menekült többnyire a saját etnikuma által katonailag ellenőrzött területre. 2000 tavaszán Szerbiában a korábban több hullámban érkezett menekültek száma összesen: 996 066 személy (*nem hivatalos adatok szerint több mint 1 millió*). Az ország demográfiai és etnikai-földrajzi helyzetét (migrációját) az utóbbi tíz évben jelentősen befolyásolták a menekülthullámmal érkező betelepülők, hiszen Szerbiában a lakosság 10%-a a balkáni háború alatt/után érkezett, frissen menekült jövevény. A Vajdaság lakosainak számában viszont majdnem 13% a menekült friss betelepülő. Az utóbbi évszázadban a tartomány autochton lakosainak a száma folyamatosan csökkent, ami a különböző hullámszerű betelepítések következménye. Így például az 1920 és 1941 közötti földreform keretében százezer szerb parasztcsaládot telepítettek le a Vajdaságba, és családonként 5ha-t kaptak. Azóta is tudatosan és folyamatosan tízezres nagyságrendben telepítették be a *kolonizáltakat* a magyarság lakóterületére (Tisza mente és Nyugat-Bácska). Érkezésük és letelepedésük több községben megbontotta a magyarság homogenitását, illetve a magyar többségű egyensúlyt.

A délszláv háború alatt jelentős népmozgalmi változások történtek. A Vajdaságba a menekültek több hullámban érkeztek:

1990-1991-ben Szlovéniából és Horvátországból,
1992-ben Horvátországból,
1995-ben Boszniából.

A bevándorlás csak a hiperinflációs időszakban (1993–1994) szünetelt.

A legutóbbi, 1995. évi menekülthullámmal 133 829-en (főleg szerbek) települtek be a Vajdaságba, s ez 1996-ig a legnagyobb méretű áttelepülés volt. A legújabb betelepülőknek több mint a fele barátoknál, rokonoknál húzódott meg, ¼-e albérletbe ment. A menekültek letelepedése meg-

változtatta a térség etnikai összetételét, ami az ingatlanok cseréjének is a következménye: például szerémségi településeken, ahol eddig a horvátok voltak többségben. A felfegyverzett szerb menekültek számos helyi atrocitást provokáltak, elsősorban horvát- és magyarlakta településeken. Megkezdték az eltávozottak vagy ideiglenesen távol lévők ingatlanainak összeírását, sőt birtokbavételét. A hivatalos összeírás szerint a jövevényeknek csupán 5,6%-a élt menekülttáborban és 11,3%-a (vásárolt, kiutalt, egyéb módon megszerzett) magánlakásban.

A menekültek háromnegyed része Bácska délnyugati részén és a Szerémségben telepedett le: Újvidék (24 487), Ruma (6-8000), Zombor, Pancsova, Indija, Mitrovica. Számuk Szabadkán több mint 6000, Temerinben közel 3500, és ezrével települtek át Óbecsére, Palicsra, Topolyára.

A NATO jugoszláviai akcióját (1999. évi bombázások) követően a vajdasági magyar szervezetek becsült adatai szerint kb. 10–15 ezer újabb menekült (elsősorban koszovói roma) érkezett a tartomány területére, nagy részük végleges letelepedési szándékkal, kisebbik hányaduk visszaköltözési szándékkal, vagy más országba kívánt emigrálni.

A legutóbbi szerb imigrációs hullám jelentősen felgyorsította a tartomány elszerbesezésének és multietnikus jellege csökkenésének korábbi ütemét. A szerbek aránya a mai Vajdaság területén az említett három nagy szerb bevándorlási hullám következményeként az alábbiak szerint változott.

1. hullám (1918-1931): a szerbek aránya 33,8%-ról (1910) 37,8%-ra (1931) nőtt,
2. hullám (1945-1948): a szerbek aránya 35,3%-ról (1941) 50,4%-ra (1948) nőtt,
3. hullám (1991-1996): a szerbek aránya 56,8%-ról (1991) 64,3%-ra (1996) nőtt.

Az előregedett népességű, természetes fogyás és nagy emigrációs veszteség sújtotta magyarok aránya 12,3%-ra (kb. 285 000 főre), a horvátoké 2,8%-ra (kb. 62 000 főre) zuhant. A negyedmillió letelepedett me-

nekültáradat következményeként a Vajdaság népességének 2/3-a szerb lett, amelyen belül az őshonosok és bevándoroltak közötti arány kiegyenlítődt. Ez nem csupán az etnikai arányokat, hanem a helybeli népesség politikai magatartását is jelentősen módosította, rontva az autochton népesség autonómia-törekvéseinek esélyeit a központosított Belgrád felé.

Magatartásbeli változások a tartományban

A térség etnikai struktúrájának megváltozásához hozzájárult az is, hogy az itt élő nemzetiségek egy része elhagyta az országot. A magatartásvizsgálatok regisztrálhatták az új és eltérő viselkedésformákat, amelyek a kisebbségek által lakott községekben jelentkeztek, különösen, ha oda jelentős számú menekült telepedett le. Korábban, a titói korszak jelentős részében, a multikulturális létforma széleskörűen elfogadott volt a vajdasági polgárok életében. A lakosság bizonyos rétegeiben, különösen a szerbségnél, az etnocentrizmus jelei voltak megfigyelhetők. A valós gondok a „nagyserb” nacionalizmus és sovinizmus erősödésével, majd későbbi háborús kiteljesedésével jelentkeztek. Milošević idején a szerb nacionalista érdekeket és állami célokat veszélyeztető jelenséggé ítélték meg a sokszínűséget. Ebben a helyzetben a kisebbségek is veszélyeztetve érezték magukat, és arra kényszerültek, hogy szülőföldjükön (spontánul vagy szervezeten) tömörüljenek, etnikailag homogénizálódjanak.

A kilencvenes években a sovinszta állampolitika hatására a vajdasági szerbség nagy része erős ellenállást tanúsított a multietnicizmussal szemben, amihez hozzájárult a több százezer boszniai és horvátországi szerb betelepítése is. Ők olyan területekről érkeztek (teli bizalmatlansággal), ahol szörnyű nemzeti tisztogatások történtek, így az új környezetbe való integrációjuk nehézkes volt. A háborúban leszegényedett állam ugyan oltalmába vette őket, de a menekülttáborok ellátása hatalmas gondot okozott, az újonnan érkezettek lelki zavarai pedig mit sem tö-

rődtek. A beilleszkedésük sikeressége a megélhetési és munkalehetőségek esélyeitől is függött. A multikulturalizmus, a többnyelvűség, az új értékrendszer vagy a vajdasági életforma elfogadása nem történetelt meg máról holnapra. A szerb autochton lakosság számára a vajdasági nyelvi, kulturális, sőt, a vallási többszínűség továbbra is megszokott értéként jelent meg, de a menekültek „leküzdendő” akadályként fogták fel.

2001 februárjában életbe lépett a módosított jugoszláv állampolgársági törvény, amelynek alapján szokatlanul rövid idő alatt megszerezhetővé vált a jugoszláv állampolgárság: összesen 125 ezren kapták meg az állampolgárságot, ebből 80 ezer személy lett kétfős állampolgár. 2007 folyamán újra könnyítettek a szerb állampolgárság megszerzésén és lehetővé tették a kétfős állampolgárságot minden kérvényezőnek (pl. az összes külföldön élőnek is).

A magyarság körében aggodalmat keltett a szélsőséges szerb nacionalista erők jelenléte, amelyek egyes vajdasági községekben folyamatosan dolgoztak a menekültek végleges elhelyezésén, nem törődve a települések átstrukturálásával és az eredeti etnikai arányok megváltoztatásával. Ha megfigyeljük a kilencvenes évek menekültjeinek területi eloszlását a tartományban, a tömeges betelepülések a Szerémségben, Nyugat- és Közép-Bácskában történtek (Inđija, Ópazova, Újvidék és környéke).

A menekültek beilleszkedési zavarai megmutatkoztak az őshonos lakossággal (különösen a nemzeti kisebbségekkel) való vitákban és összetűzésekben is. A Szerb Belügyminisztérium állítása szerint 2003. január 1-jétől 2004. június 30-áig a Vajdaságban a magyarokat sértő incidensekből mindössze 49 esetben állítható, hogy etnikai indíttatású: 19 katolikus temetőrongálás, 12 falfirka vagy röpcédula, 7 templomgyalázás, 4 verekedés, 4 verbális támadás és 3 fizikai tettlegesség. A magyar pártok, civil szervezetek és plébániák feljegyzései szerint sokkal több zaklatás történt nemzetiségi és vallástürelmetlenségi alapon, amit a rendőrség nem vizsgált ki. A belügyi szer-

1. táblázat. Nemzeti alapon történt incidensek 2003-2004-ben, megjelenési forma szerint

Megjelenési forma	2003. év	2004. év	
		január-június	július-november
1. Sértő tartalmú graffiti	4	16	19
2. Sovén tartalmú szórólapok	1	-	-
3. Plakátok kiragasztása	4	-	-
4. Vallási épületek, emlékművek, emlékhelyek és sírok rongálása	12	22	8
5. Javak rongálása	7	12	5
6. Szóbeli sértés, fenyegetés, testi sértés	12	23	27
7. Hátrányos faji megkülönböztetés	1	-	-
ÖSSZESEN:	41	73	59

vek szerint a helyzet nem aggasztó, mert 294 esetben nem bizonyítható a nemzeti gyűlölet jelenléte; 129 esetben közönséges vagyonsértés és rongálás volt; szó-, jelmondat-, szimbólum-kiírás és pamfletosztogatás; 20 templomgyalázás (5 katolikus, 2 pravoszláv, 13 protestáns); 7 tettelegesség; 5 épületromlás; 1 névtelen fenyegetés. A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság 2005 januárjában kidolgozta a jelentését a 2003–2004-ben nemzeti alapon történt incidensekről a Vajdaságban.

A magyarellenes cselekmények alapvetően három kategóriába sorolhatók: verekedések (általában magyar iskolások zaklatása), magyarellenes falfirkák és röplapok, illetve temető- és templomgyalázások (sírok felborítása/összetörése, magyarellenes feliratok a sírokon, templomokon, a művelődési házak, színház ablakainak betörése, benzines palackokkal elkövetett gyújtogatások). Nem véletlenül figyelt fel az Európai Parlament is a 2003. évi etnikai színezetű falfirkákra, magyarverésekre a Vajdaságban. Öttagú tényfeltáró bizottság járta a terepet 2005. január 28-a és 31-e között. A nekik szóló beszámolókból zömében ez állt: a fiatal, a háborús években felnőtt nemzedék nem tanulta meg a toleranciát; másrészt az újonnan betelepülőknél tapasztalható leginkább az atrocitások szítása.

Empirikus kutatások a fiatalok és a felnőtt népesség jelenkori magatartásáról a régióban

A számos magatartásvizsgálatból három olyan projektum eredményeiről számolok be, amely az utóbbi években zajlott a Vajdaság területén, egyrészt a fiatalok körében, illetve a felnőtt lakosság álláspontját kérdezve. A mai magatartáskutatók leggyakrabban a következő *hipotézisekből* indulnak ki:

A multikulturális életszokások segítik a közösséget a másság elfogadásában, de egyes etnikumok nem egyformán élnek meg a kulturális súrlódásokat, és nem egyformán toleránsak a különböző nemzetiségekkel vagy kisebbségekkel szemben;

A sztereotip felfogás alapján a lakosság zöme előítéletekkel él, miközben nem ismeri eléggé szomszédjai nyelvét és kultúráját;

A tolerancia foka a környezet- vagy az idegen nyelv tanulási hajlamának a fokmérője is, aminek van ugyan korábbi gyakorlata a térségben, de nem kielégítő mértékben. Az angol nyelven kívül nemigen van érdeklődés más közösség nyelvének tanulása iránt;

A nacionalista politikusok Szerbiában befolyásolták/ják a tömegeket; a konfliktusok az egyes etnikai csoportokat ért sérelmekből vagy hátrányos megkülönböztetésből fakadnak; a konfliktusok alkalmat

szolgáltatnak arra, hogy a közemberek a saját, személyes sérelmeiket orvosolják.

A Vajdaságban nincs nyílt idegengyűlölet, de jelen van olykor a nyílt vagy a rejtett nacionalizmus. A fiatalok esetében a személyes ismeretség és a mindennapos kontaktusok csökkenthetik a más nemzettel és az idegenekkel szembeni tartózkodást és bizalmatlanságot.

Toleranciaprogram a középiskolások körében

2006 tavaszán a Tartományi Végrehajtó Tanács (Újvidék) támogatásával a vajdasági diákok körében azzal a céllal végeztek fölmérést, Gábrity Molnár Irén egyetemi tanár vezetésével, hogy feltérképezzék, milyenek a nemzetek közötti viszonyok a diákság körében. A lekérdézést azon iskolák tagozataiban végezték el, amelyek már részt vettek a tolerancia-program első, 2005-ös szakaszában (*A multikulturalizmus és tolerancia erősítése Vajdaságban – A fiatalok közötti bizalmat erősítő intézkedések* címet viselő projektum keretében). *A projektum javaslatai között voltak a következő megállapítások:*

- Az *etnocentrizmus* vonatkozásában a 20–23 év közötti fiatalok tanúsították a legkifejezettebb nemzeti távolságtartást. Ez az a nemzedék, amely Jugoszlávia szétesése és a véres háborúk idején járt általános iskolába, és *keveset utazott külföldre*. A Belgrádi Emberjogi Központ 2004-es adatai szerint a 15–25 év közötti nemzedék 51,5%-a sohasem járt külföldön, 14,2%-a csak egyszer utazott külföldre, és mindössze 31,1% volt külföldön már több alkalommal.

- A nyelvtudás kapcsán, a megkérdezetteknek csak a fele beszél valamilyen idegen nyelvet, főként angolt, fele akkora arányban orosz, míg németül és franciául elenyésző százalék tud. A kisebbségi nyelveket, szinte csak kizárólag, maguk az illető kisebbséghez tartozók beszélik. A többség nem mutat érdeklődést a kisebbségi nyelvek elsajátítása iránt, de a vajdasági kisebbségek sem ismerik egymás nyelvét. Tehát egy viszonylagos etnikai *távolságtartás* nemcsak a többség és kisebbségek, hanem a különböző kisebbségek egymás közötti viszonyában is jelentkezik.

- Az a meggyőződés, hogy a másság gazdagság, nem pedig fenyegető veszély, akkor alakul ki a leg-sikeresebben, ha *személyes tapasztalaton alapul*, sokan azonban nem szerezhetnek ilyen élményeket, mivel az etnikailag színes társadalmi környezeten belül is, gyakorlatilag csak az etnikailag homogén közegben mozognak (*etnikai begubózás jelei*). A kutatók javaslata szerint, különösen a fiataloknak lehetővé kell tenni azt, hogy barátkozzanak és együttműködjenek más etnikumok és kultúrák képviselőivel.

Diákok közötti nemzetiségi viszonyok

A Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Ki-sebbségügyi Titkárság és a Vajdasági Pedagógiai In-tézet felmérést végzett 2007-ben az általános iskolák nyolcadik osztályos diákjai továbbá a középiskolák má-sodik és negyedik osztályos tanulói körében. A kö-vetkező eredményekhez jutottak (*Radivojević 2007: 3-6*).

- Főleg a *megörökölt kollektív kulturális normák* ké-pezik a társadalmi viselkedési képleteket, amelyek meghatározzák az egyén viselkedésének, öltözködési szokásainak, lakókörnyezetének, szórakozási szo-kásainak és az érzelmi kifejezéseinek formáját. Ezek szerint a fiatalokra is jelentős hatással lehetnek a kö-zelmúlt kollektív nacionalista eszméi.

- A kutatók ugyanakkor feltételezték, hogy a mo-dern társadalmakban az oktatási rendszerek expan-ziója, a városi és globális kultúra együttes hatása *meg-gyengítette a nemzeti identitást mint társadalmi iden-titásformát*. Az egyén társadalmi integrálódása a lo-kális normák helyett univerzális normák mentén tör-ténik, amelyek megnehezítik a nemzeti viselkedés-minta befogadását.

- A vajdasági lekérdezés (2007) bebizonyította, hogy a fiatalság soraiban *a nemzeti identitás* mint tár-sadalmi és mint személyes identitás *veszített szere-péből*. Ugyanakkor *a tartomány területén élő fiatalok és a szülők viszonyulása a nemzeti identitáshoz kü-lönbözőségeket mutat*. A nemzeti közösségek és kultúrák keretei túl szűkké válnak a fiatalság társadalmi és sze-mélyes identitásának megerősítéséhez. A megkér-dezett tanulók 60,88% érezte magát teljes egészében saját nemzetéhez tartozónak, 19,52% csak főként érzi magát saját nemzetéhez tartozónak, 9,76% indifferens saját nemzetével szemben, 2,10% pedig általában, 1,49% pedig egyáltalán nem tartja magát a saját nem-zetéhez tartozónak. Az etnikai identitás foka, a szü-lők vajdasági tartózkodásának időintervallumán ke-resztül vizsgálva azt mutatja, hogy saját nemzetükkel kevésbé azonosulnak azok, akiknek szülei nagyon ré-góta élnek a Vajdaságban, mint azok, akiknek szülei később költöztek ide.

- *A nemzettel való azonosulást* a legtömegeseb-ben a szerbek fejezték ki, a többségi nemzet után kö-vetkeznek a montenegróiak, továbbá a ruszinok, szlo-vákok, románok, végül a horvátok és a magyarok. Arra a kérdésre, hogy milyen mértékben érzik magukat a nemzetük részének, a szerb nemzetiségűek 73,85%-a kiemeli, hogy teljes mértékben a saját nemzetéhez tar-tozónak vallja magát. A montenegróiak még ennél is nagyobb arányban ragaszkodnak (86,49%) a saját nemzetükhöz. A montenegróiak és a szerbek után kö-vetkeznek a ruszinok, szlovákok és a románok. A ru-

szinok 67,57%-a teljes mértékben saját nemzetéhez tartozónak érzi magát; a szlovákok 63,87%-a, a ro-mánok 60,40%-a. A nemzettel való azonosulás har-madik kategóriáját a vegyes házasságból származók (49,34%), a horvátok (45,16%) és a magyarok képezik. A magyarok azonosulnak legkisebb mértékben a nem-zetiségükkel (43,60%)!

A felnőtt lakosság együttélési hajlandósága

Egy újabb felmérés a Cambridge-i Egyetem munkatársa, Dimitrijević Anna jóvoltából készült 2008-ban. A kérdőíves felmérésében 702 válasz gyűlt össze: 486 szerb nyelven és 216 magyar nyelven. A felmérést három fő vajdasági kistérségben/terepen vé-gezte el (helyszín Topolya, Temerin, Szöreg, Szá-vaszentdemeter/Sremska Mitrovica), három cso-portra összpontosítva: őslakos szerbek (akik legalább egy nemzedék óta a Vajdaságban élnek); az 1990-es években menekült szerbek; és az őslakos ma-gyarok. Az eredmények kiértékelése jelenleg is fo-lyamatban van. A sajtóban bemutatott eredmények többek között a következő konklúziókat tartalmazzák:

- Arra a kérdésre, hogy hallottak-e az „etnikai ala-pon elkövetett incidensekről a Vajdaságban, beleértve az erőszakot és fenyegetéseket is”, a szerb válaszadók 66%, míg a magyarok 93%-a válaszolt igennel. Egyébként más szerbiai felmérések is firtatták, hogy a válaszadó elismeri-e, hogy valóban problémáról van szó. *Egyes elhíresült incidensek részleteiről lénye-gesen más kép él a szerb és a magyar válaszadók kö-rében*, a szerb válaszadók között mégis sokan voltak, akik hozzátették, hogy az áldozatok főként a kisebbségek sorai közül kerülnek ki. A magyar válaszadók többségének az a benyomása, hogy a szerb elköve-tőket általában vagy nem próbálják kézre keríteni, vagy jelképes büntetéssel engedik el őket. A szerbek viszont azt is „hallották”, hogy a magyar elkövetőket igen könnyű büntetésekkel engedték el, a szerbekre meg sú-lyosabb ítéleteket mérnek ki.

- A szerb nyelvű válaszadók 6%-a személyesen ismer olyant, aki etnikai alapon elkövetett erőszakos in-cidens áldozatául esett, míg a magyar nyelvű vála-szadók esetén ez 30%-ra emelkedik. Nagy részük te-merini, ahol a szerb válaszadók 11,8%-a közvetlenül ismeri az erőszakos incidens áldozatát, míg a ma-gyarok 55%-a. Ezzel összevethetjük a topolyai ada-tokat, ahol a szerbek 1,6%-a számol be ugyanerről, a magyaroknak pedig 10,6%-a.

- A vegyes mikro-helyszíneken élő emberek nyi-tottabbak: például a temerini adatokból azt látjuk, hogy azok, akik jártasabbak a Vajdaság tradicionális mul-tietnikus történelmében, azok között megnövekszik a vegyes házasságok támogatásának az esélye.

- Minél erősebb a másik csoportról való tényező tudás, annál kisebb a feszültségek veszélye. A felszínes érintkezés és a "külcsoportról" szerzett információ a valódi ismeret hiányában, különösen, ha az egyénhez kizárólag a politikailag elkötelezett média szűrőjén keresztül érkezik az információ, táptalaja lesz a bizalmatlanságnak és félelemnek, amit a politikai elit manipulálhat az etnikai feszültségek gerjesztésére.

Záradék

Kulturális, nyelvi, etnikai, vallási sokszínűségét tekintve a Vajdaság az emberi gazdagságot erősíthetné, a fejlődés mozgatórugója is lehetne, de ez csak a történelem kivételes időszakában bizonyult előnynek. Az utóbbi évszázadban a mindenkor központi hatalom megkísérelte a térséget egy domináns etnikumnak alárendelni. Ez történik a jelenlegi elszarbesítési folyamatban is.

A nemzeti alapú atrocitások gyakorisága miatt szükségessé váltak a toleranciaprogramok Szerbiában.

Kérdésem az, hogy vajon kiknek kellene ezek a programok? Vajon a kisebbségeknek, az őshonos szerbeknek vagy az újonnan bevándorolt szerbeknek?

Az életminőség és -felfogás fokozatos változásával részben enyhíthető a nacionalizmus burjánzása és a kisebbségi érzés is. A kutatáseredmények megmutatják, hogy minél nagyobb különbséget vélnek észlelni a válszadók a saját etnikai csoportjuk javára, annál nagyobb a toleranciakészségük; minél nagyobb különbséget észlelnek a másik csoport javára, annál kisebb a toleranciakészségük. Ez az eredmény arra utal, hogy a félreinformáltság csökkentése a valós társadalmi és szociális helyzetekről, várhatóan pozitívan hatna a toleranciakészségre. Megjegyzem, semmit sem ér az anyagi jólét, ha nem épülnek rá a kulturális, nyelvi/kommunikációs, erkölcsi szempontok, amelyek a kölcsönös, nem pedig az egyoldalú toleranciát érlelik.

Az őshonos vajdaságiaknak a multikulturalizmus előnyt jelent, viszont hátrányként éli meg ugyanezt a háborús környezetből érkező menekült vagy az újonnan betelepült személy.

Irodalom:

Gábrityné Dr. Molnár Irén: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei In: Fészekhagyó Vajdaságiak, 4. kötet (szerk.: Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa), Kiadó: Magyarországi Tudományos Társaság, Szabadka, 2001. Internet-forrás: http://www.mtt.org.rs/publikaciok/mtt_konyvsorozatok/04_Feszekhagyó_Vajdasagiak.pdf

Dr. Gábrity Molnár Irén: Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk; In: Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek, (szerk. Dr. Gábrity Molnár Irén és Ricz András), Kiadó: Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, 2006. Internet-forrás: <http://www.rtt.org.rs/anyagok/1Tordeles-001-100.pdf>

Dr. Korhecz Tamás, Dr. Gábrity Molnár Irén, Deli Andor: Tolerancia-építők - Graditelji tolerancije – Construcors of tolerance, Kiadó: Magyarországi Tudományos Társaság és a Pannónia Alap (Szabadka), Pannon füzetek 1, Szabadka, 2007. pp. 1-122.

Dr. Dimitrijević Anna: Többnemzetiségi együttélési hajlandóság, In: Magyar Szó, Üveggolyó melléklete, 2009. 10. 12. (hétfő). Forum Kiadó, Újvidék. Internet-forrás: http://www.magjarszo.com/fex.page:2009-10-12_Tobbnemzetisegi_egyutteleesi_hajlandosag

Dr. Radoš Radivojević: Evaluacija stanja međuetničkih odnosa kod mladih u Vojvodini, Konferenciaanyag, 2007. november 8. Újvidék, Projekat Afirmacija multikulturalizma i tolerancije u Vojvodini - mere za jačanje međusobnog poverenja kod mladih, četvrta faza 2008-2009, Autonomna Pokrajina Vojvodina, Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine, Istraživanja o stavu mladih prema drugim kulturama, kulturnoj različitosti i pripadnicima drugih etničkih zajednica u Vojvodini. Internet-forrás: http://www.pzv.org.yu/files/sr/Osnovni_rezultati_istrazivanja_Dr_Rados_Radivojevic_7.pdf; 6. Integracija kao dugoročno rešenje za izbeglice i raseljena lica u Srbiji - analitički izveštaj - Srpski savet za izbeglice, Szerzőcsoport: Danijela Korać Mandić (NSHC), Nenad Opačić (NSHC), Bojana Škorc (Zdravo da ste), Danica Ćirić (Zdravo da ste), Siniša Volarević (Grupa 484), Nada Muždeka (IAN). Kiadó: Srpski savet za izbeglice. Novi Sad, jul – oktobar 2006.

Fact-Finding Mission by the European Parliament ad hoc Delegation to Voivodina and Belgrade (28-31 January 2005) Report, Brussels, 2 March 2005, DV1559830EN.doc PE 350.475